

A *clausula rebus sic stantibus* elvének megjelenése a német pandektisták felfogásában

LUKÁCS NIKOLETT

A *clausula rebus sic stantibus* elve a *pacta sunt servanda* princípiumát átörököző elv, mely a mai hatályos polgári jogban is megjelenik, így hazánk magánjogában és a német jogterületeken is. A német jogfejlődésnek ebből a szempontból legfontosabb korszaka a 19. és a 20. század voltak, a történeti jogi iskola és a pandektisták tevékenysége révén. A történeti jogi iskola köztudottan visszanyúlt a római jogi forrásokhoz s törekedett – ha nem is teljesen tehette ezt meg – a recepció utáni századok jogfejlődésének bizonyos – viszont a természetjogi iskoláétól eltérő alapú – kritikájára. Tanulmányomban ezt a felfogást kívánom elemezni és áttekinteni, különös tekintettel Bernard Windscheid elméletére.

Mivel a római klasszikus jog forrásai nem ismerték a *clausula*-jelenségét, a *clausula* történetében folytatódik az a tendencia, ami a természetjogászok, különösen Weber kritikus álláspontjában megnyilvánult. Ennek megfelelően a *clausula*-tan teljes tagadása kezdett körvonalazódni, olyannyira, hogy a jogtudományban még a cáfolatának is csak kevés teret engedtek. A korabeli művekben csak egy-egy lábjegyzet erejéig kapott szerepet az elmélet. A *clausula* alkalmazásának megszorítása a *clausuláról* való tudomásvétel teljes hiányába csapott át néhány évtized alatt.¹ Thibaut egyértelműen tagadta az elv létjogosultságát, Savigny említésre sem tartotta méltónak. Utóbbi még az egyedi, speciális normaként való alkalmazásának lehetőségét sem ismerte el, tulajdonképpen egyetlen kivételtől (a hálátlan megajándékozott esetétől) eltekintve.²

A magánjogi dogmatika jelentősebb képviselői legalább a római jogból ismert egyedi esetekben elismerték a gondolat hasznosságát, igaz gyakran még ezekben az esetekben is megszorító szabályok közé szorítva a lehetőséget.

A 19. század magánjogtudománya számára tulajdonképpen a *clausula* pusztán történeti jelenség, már csak történelem volt. A *clausula* fogalmát szinte meg sem említették, törölték a kollektív tudományos emlékezetből: az elv története visszatér a kezdetekhez – a kevés egyedi alkalmazási esetből általános elvvé, határok nélkül alkalmazott generál-klauzulává vált elv ismét – egyre kisebb számú – egyedi esetre alkalmazott, megszorítóan értelmezett szabállyá vált.³

A *clausulába* foglalt gondolat legnagyobb hatású – bár a pandektisztika tagadó álláspontjából kitörni nem szándékozó – továbbgondolója a 19. században Bernhard Windscheid volt, aki *Az előfeltétel tana a római jogban (Lehre von der Voraussetzung im römischen Recht)*⁴ című munkájában azonban anél-

¹ Pfaff, Leopold: *Die Clausel: rebus sic stantibus in der Doctrin und der österreichischen Gesetzgebung* = Festschrift zum 70. Geburtstag Dr. Joseph Unger, Stuttgart, 1898., (Neudruck: Aalen 1974.) 275; Köbler, Ralf, *Die „clausula rebus sic stantibus“ als allgemeiner Rechtsgrundsatz*, Tübingen, 1991., 62–63.

² Köbler, i. m., 63.

³ Köbler, i. m., 65.

⁴ Bernhard Windscheid: *Die Lehre von der Voraussetzung im römischen Recht*, 1880.

kül foglalkozott a szerződés utólagos érvénytelenségének kérdésével, hogy igazán feldolgozta és kiaknázta volna a *clausula rebus sic stantibus* történeti fejlődésében rejlő elméleti lehetőségeket. Windscheid kiindulópontja tehát nem a közös-jogi anyag teljes értékelése volt, hanem bizonyos értelemben önkényesen válogatott a felhasználható szempontok között.⁵

Windscheid abból indul ki, hogy a római jogban három megjelölése volt az előfeltételhez hasonló jelenségnek: *condicio – causa – modus* (feltétel – jogalap – meghagyás). Az előfeltétel – mint az akarat önkorlátozásának – elmélete kifejtéséhez kiindulópontként a háromból mindenekelőtt a feltétel (*condicio*) figurája kínálkozott. Windscheid a maga előfeltétel fogalmát mintegy „alulfejlett” feltételként (*unterentwickelter Bedingung*) fogalmazza meg és kezeli.⁶ Hiszen bár az előfeltétel esetén – csakúgy, mint a feltételnél – az akaratnyilatkozatot egy bizonyos helyzettől teszik függővé, azonban úgy, hogy az adott helyzet meglétét, további fennállását vagy beálltát biztosnak veszik, és éppen ezért azt nem a jogügylet feltételeként fogalmazzák meg a felek.

A feltétel ezzel szemben egy jövőbeli bizonytalan esemény. Míg a feltételtől az akaratnyilatkozat léte (*Existenz*) függ, az előfeltétel csupán az akaratnyilatkozat hatályát (*Wirksamkeit*) befolyásolja.⁷ Ez azt jelenti, hogy a létrehozott jogügylet érvényes az ügyletkötő fél valóságos (kinyilvánított), de nem tényleges akaratának megfelelően. Ennek következménye az, hogy a nyilatkozó fél, amennyiben az előfeltétel nem valósul meg, nem hivatkozhat ugyan a szerződés semmisségére, hiszen végeredményben akarta az ügylet létrejöttét, de jogeszközöket kap érdeksérelme orvoslására (*exceptio doli, condictio*).

Windscheid tanának lényege tehát az, hogy a felek egyikének vagy másikának a viszonyok jelenlegi vagy jövőbeli állásáról való elképzelése jogi jelentőséggel bír már abban az esetben is, ha ezt nem vették fel az ügylet tartalmába, de az mégis úgy lett kinyilatkoztatva, hogy a másik fél által felismerhető volt.⁸

Élők közötti jogügyletek esetén ugyanis Windscheid megkívánta, hogy a nyilatkozatban megbízó ellenérdekű félnek fel kell tudni ismernie, hogy a kinyilatkoztatott akarat mögött a nyilatkozó tényleges akarata húzódik meg. Ez a felismerhetőség az, ami Windscheid szerint a megkülönböztető kritérium, ami elválasztja egymástól a figyelembe nem jövő motívumot, ami a jogügyleten kívül marad, a figyelembe jövő előfeltételtől, ami az akaratnyilatkozat egyik alkotó elemét képezi.

A Windscheid-féle felfogásnak, amely a másik fél által felismert vagy éppen felismerhető ügyleti indoknak is jelentőséget kíván tulajdonítani az ügylet jogi sorsa szempontjából, megvan az a veszélye, hogy olyan indítóokok és célok is befolyást nyernek az ügylet hatályára, amelyek nem lévén tárgyai a felek kölcsönös megegyezésének, nem is alkotóelemei az ügylet tartalmának.⁹

Elméletének másik római jogból származó alapját a *causa* Justinianus korabeli fogalma jelentette. Ez a *causa*, mint a fél vállalásának indítóoka, ténylegesen a partner teljesítéséhez kötődő előfeltételként jelenhetett meg az ügylet megkötése során, amely ha nem igazolódott vagy elesett, keresethez vezet-

⁵ Beck-Managetta, Margarethe: *Die clausula rebus sic stantibus und die Geschäftsgerundlage in der Dogmengeschichte* = La formazione storica del diritto moderno in Europa III., 1977, 1265.

⁶ Windscheid, *i. m.*, 44.

⁷ Windscheid, *i. m.*, 53.

⁸ Túry Sándor Kornél: *Elvont kötelmek* = Szladits Károly (szerk.) Magyar magánjog: Kötelmi jog különös rész I., Budapest, 1940. 46.

⁹ Túry Sándor Kornél, *i. m.*, 46.

hetett. A rendelkezés nem hatályosulhatott, mivel az előfeltétel, amelyből kiindult a fél, nem valósult meg.

A Windscheid által alkalmazott *causa*-fogalom azonban nem csak az akaratnyilatkozat területén csapódott le, hanem befolyásolhatta az általa elérni kívánt vagyonszerzést is. Amennyiben ugyanis az akaratnyilatkozat megtételét döntően befolyásoló előfeltétel megvalósult, ez egyúttal igazolta a vagyonszerzés miatt megvalósult gazdagodást is. Amennyiben viszont az előfeltétel nem létezett, pl. a teljesíteni kívánt kötelezettség, tartozás nem állt fenn, akkor mind az akaratnyilatkozat, mind a gazdagodás *sine causa* tekinthető.

A megváltozott körülmények problémájának megoldásaként elméletét eleinte nagy elismerés fogadta, de hosszabb távon nem állta ki a joggyakorlat és a tudomány kritikáját, Windscheid ötlete nem vált uralkodó tanná. Ennek megfelelően a német birodalmi BGB szerkesztői is élesen tagadták, hogy minden szerződésbe hallgatólagosan bele kellene érteni a *clausula rebus sic stantibus*-t.

Windscheid kísérlete tehát, hogy megalapozza a szerződés megkötése során lényegesnek tekintendő motívumok általános elméletét, tulajdonképpen – túlságosan erős pszichológiai irányultsága miatt eredménytelen maradt. Ugyanakkor érdemének tekinthető, hogy az előfeltétel új fogalmának megteremtésével impulzusokat adott a modern magánjogi dogmatika által kidolgozott jogügyleti alap tanának kidolgozásához.¹⁰

A BGB keletkezési folyamatában a *clausulatagadó* álláspont egyértelműen kimutatható. Az első tervezetben pusztán a kölcsönadásra vonatkozó ígéret kapcsán kerül elő a körülmények megváltozásának befolyásoló hatása (458. §.). Ugyanakkor a Motívumok elismerték, hogy a *clausula* teljes, alapvető elvetése nem zárja ki, hogy egyedi esetben vizsgálható legyen, hogy „a felek szándéka szerint nem kell e lehetővé tenni a visszalépést a szerződéstől valamelyik szerződőnek a körülmények megváltozása miatt”.¹¹ Ezzel a német dogmatika szemében a korábban általános érvényű jogi alapvetés, ami mindenféle előzetes megállapodás nélkül hivatkozható volt, pusztán az akaratnyilatkozat és jogügylet értelmezésének egyedi problémájává korcsosult.

A BGB további előkészítése során a *clausula*-gondolat (a ténykörülmények megváltozása) néhány egyedi esetben merült csak fel, mindig kiemelve az elv érvényesülésének szigorúan kivételes jellegét.

A BGB végleges szövegében a *clausula*, illetve a mögötte meghúzódó gondolat nem kerül megemlítésre. Egyes speciális normák – különösen tartós jogviszonyok – esetében azonban nem nélkülözhetők a kodifikátorok.

Az egyetlen általánosabb megfogalmazás (321. §.) szerint minden kétoldalú szerződésre érvényes, hogy az előzetes teljesítésre kötelezett a teljesítést megtagadhatja, ha a szerződés megkötése után az ellenérdekű fél vagyoni helyzetében jelentős romlás állna be, és ez az ellenszolgáltatás követelhetőségét veszélyeztetné. Az ellenérdekű fél vagyoni helyzetének romlása azonban nem teszi lehetővé a szerződéstől való visszalépést, hanem csak az ellenszolgáltatás megtagadását halasztó hatályú kifogásként.¹²

¹⁰ Beck-Managetta, *i. m.*, 1266.

¹¹ Köbler, *i. m.*, 68.

¹² A kérdésre részletesen v. ö. Paul Bindewald, *Rechtsgeschichtliche Darstellung der clausula rebus sic stantibus und ihre Stellung im Bürgerlichen Gesetzbuch*, Dissertation Leipzig, 1901, 22; Max Oppenheimer, *Die Entwicklung der clausula rebus sic stantibus im Bürgerlichen Gesetzbuch*, Dissertation Gießen, 1928. 7.

Az egyedi BGB-rendelkezések (ahol a tényállási előfeltételek megváltozása jelentőséggel bír) számbavételét mellőzve fontos rámutatni arra, hogy a BGB és százados gyakorlata ezeken túl is tekintettel volt és van a körülmények megváltozására. Ugyanis a „fontos ok” (wichtiger Grund) meglehetősen nyílt fogalma, ami a tartós jogviszonyok rendkívüli megszüntetésének lehetőségével kapcsolatban jelent meg, a tévedés, megtévesztés és a személyes hibás magatartás mellett a körülmények megváltozását is a figyelembe vehetőnek tekinti a kötelmi viszonyok rendkívüli megszüntetésénél.¹³ A németeknél a bírói gyakorlat feladat lett, hogy szükséges pontosításokat különböző esetcsoportok kialakításával elvégezze. Így ebben a körben a bíró alapvetően jogalkotói feladatkört kapott.¹⁴

A százados gyakorlati fejlődést úgy összegezzük, hogy egyes speciális esetektől eltekintve a „fontos ok” fogalma a *clausula rebus sic stantibus* funkcióját vette át a német gyakorlatban azzal, hogy a rendkívüli szerződésfelbontás körében széles teret engedett a bírói értelmezésnek.

A BGB és kezdeti gyakorlata jelenti a végpontját annak fejlődésvonalnak, ami – kezdve a természetjog kritikájától – a *clausula* létjogosultságát csak egyedi esetekben ismerte el. A „fontos ok” fogalmának jelentőssé válása ismét az általános elv (generális klauzula) elismerésének irányába mutatott és mutat.¹⁵

Az első világháború és az általa előidézett gazdasági válságnak a szerződési köztársaság dogmatikai újraértékeléséhez kellett vezetnie, nemcsak a német, hanem – mint hazánkban is látható és érezhető volt – az egész európai magánjogtudományban is. Ennek az időszaknak – a pénzromlás és a gazdasági összeomlás időszakának, ami a tartós szerződésekre is szükségszerűen kihatott – a *clausula* gondolat bizonyos renaissance-ához kellett vezetnie. Ebben a légkörben alakult ki a „gazdasági lehetetlenülés” (wirtschaftliche Unmöglichkeit) és az „elnevárhatóság” (Nichtzumutbarkeit) dogmatikai konstrukciója mellett a „jogügyleti alap elesésének” (Wegfall der Geschäftsgrundlage) tana. Ez utóbbival a *clausula* története ismét egyértelműen a generálklauzulává válás felé indult el.

A jogügyleti alap elesténe tana a német civilizisztikában központi helyet foglal el. A 20. század első felében Paul Oertmann¹⁶ által kidolgozott elmélet szerint a jogügyleti alap megváltozása előidézheti, hogy a szerződést ne tartásuk be, vagy ne úgy teljesítsék mint azt a megkötéskor a felek gondolták.

„Az ügyleti alap nem más, mint az ügylet megkötése során felmerülő és az esetleges ellenérdekű fél által jelentőségében felismert és nem kifogásolt elképzelése az egyik résztvevőnek vagy közös elképzelése több résztvevőnek bizonyos olyan körülmények léteéről vagy későbbi bekövetkezéséről, amire az ügyleti akarat épül.”¹⁷

Természetesen nagyon sok kritika illette és illeti ezt a fogalmat és annak dogmatikai és gyakorlati szerepét. A kritikusok szerint az ügyleti alap úgy, ahogyan ezt Oertmann és a Reichsgericht gyakorlata kifejlesztette, nem alkotóeleme az ügylet tartalmának, hanem csupán az ügyleti akaratnak az ügyletkötéskor kifejezésre jutó és az ellenfél által is ismert és nem kifogásolt

¹³ Köbler, i. m., 68.

¹⁴ Köbler, i. m., 71.

¹⁵ Köbler, i. m., 73.

¹⁶ Paul Oertmann, *Die Geschäftsgrundlage. Ein neuer Rechtsbegriff*, 1921.

¹⁷ „Geschäftsgrundlage ist die beim Geschäftsschluß zutage tretende und vom etwaigen Gegner in ihrer Bedeutsamkeit erkannte und nicht beanstandete Vorstellung eines Beteiligten oder die gemeinsame Vorstellung der mehreren Beteiligten vom Sein oder vom Eintritt gewisser Umstände, auf deren Grundlage der Geschäftswille sich aufbaut.“ Oertmann, i. m., 37.

alapja, vagyis felismerhetővé vált feltételezés. A Windscheid tanával együtt járó veszélyt ez a tan sem küszöbölte ki, azonban ami előnye ez utóbbi tannak, az az hogy szabatosabban kifejezi a fogalom kétoldalúságát, vagyis azt a gondolatot, hogy a felek egyikének vagy másikának pusztán egyoldalú elképzelései semmi esetre sem jöhetnek az ügylet alapjaként számításba, s hogy ehhez képest az elképzelés pusztán felismerhetősége nem elég ahhoz, hogy valamit ügyleti alapnak minősíthessünk. Minthogy azonban ez a tan a kétoldalúságot abban az esetben is megállapíthatónak véli, ha az elképzelést felismerő fél ellentmondás nélkül megkötötte az ügyletet – végeredményben ugyanazt foglalja magában, mint a Windscheid teóriája.¹⁸

Oertmann szerint természetesen nagyon sokféle eseményt előidézhethet az ügyleti alap megváltozása. Különbséget kell tenni mindenekelőtt a bizonyos be nem következett elvárások miatti csalódás és az általános körülmények teljes megváltozása között. Az előbbi esetben szubjektív, az utóbbiban objektív jogügyleti alapról beszélnek a német irodalomban.¹⁹ Az idők folyamán – előbb a Reichsgericht, majd a Bundesgerichtshof gyakorlatában – az oertmanni szubjektív felfogás közeledett az objektív, a résztvevő felek szubjektív elképzeléseitől függetlenül ügyleti alapfelfogáshoz, s kiegészült a felek közötti érdekelentétek mérlegelésének a tanával.²⁰

Bár Oertmann kifejezetten a *clausula rebus sic stantibus* hagyományaira alapozta ez új jogi fogalom kidolgozását, a jogügyleti alap tanával egy új fejezet kezdődött a megváltozott körülmények figyelembevételének történetében. A *Wegfall der Geschäftsgrundlage*-tana a modern német ítélkezésben (a bíró jogfejlesztés révén) tulajdonképpen egy fajta íratlan *clausula*-pótlékká vált.

Természetesen nem kritika nélkül. Az újabb bírálók közül Flume például egyértelműen a jogügyleti alap tanának feladását követeli, s helyébe a törvényi lehetetlenülési és garanciaszabályok figyelembevételével minden esetben az adott szerződésnek megfelelő megoldást javasol. A valóság kockázatának igazságos megosztását mindig az adott szerződéstípus fényében kell megoldani és a társadalmi események szerződésre kifejtett hatását mindig önállóan, egyedileg kell vizsgálni. Az ügyleti alaptan ugyanis olyannyira vezetett, hogy az emberek a szerződéseket nem veszik többé komolyan, és nem törekszenek arra, hogy a szerződésre alapozva keressék a jogi megoldást. Nincs szükség általános tanra, mert az esetek többségében, mikor a bíróság az ügyleti alaptanára hivatkozva hozott döntést, ugyanazt az eredményt a szerződéses megállapodásra alapított megoldással is el lehetett volna érni.²¹ A vita tovább folyik, s nem csak a német magánjog dogmatikusok között.²²

¹⁸ Túry Sándor Kornél, *i. m.*, 46–47.

¹⁹ Beck-Managetta, *i. m.*, 1263.

²⁰ Köbler, *i. m.*, 6–7.

²¹ Werner Flume, *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts, 2. Band: Das Rechtsgeschäft*, Berlin, Heidelberg, 1979, 526. „Die allgemeine Lehre von der Geschäftsgrundlage ist aufzugeben.

²² ... *Es gibt keine einheitliche Rechtsfigur der Voraussetzung, der Geschäftsgrundlage, des virtuellen Vorbehalts etc., mit denen man die clausula-Lehre glaubte ablösen zu können. Die gerechte Verteilung des Risikos der Wirklichkeit bestimmt sich vielmehr, wenn nicht eine besondere zusätzliche vertragliche Vereinbarung vorliegt, nach dem jeweiligen vorliegenden Vertragstypus, und ferner ist das Sozialgeschehen in seiner Einwirkung auf Verträge selbständig zu sehen. Die Lehre von der Geschäftsgrundlage hat dazu geführt, daß man den Vertrag nicht mehr ernst nimmt und sich nicht mehr bemüht, vom Vertrag her die rechtliche Lösung zu finden. In vielen von der Rechtsprechung mit der Lehre von der Geschäftsgrundlage entschiedenen Fällen würde eine Lösung, die an der vertraglichen Vereinbarung orientiert ist, zu dem gleichen Ergebnis führen.*”